

ПОНЯТТЯ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРИЙОМНИХ БАТЬКІВ І БАТЬКІВ-ВИХОВАТЕЛІВ В ОПІЦІ НАД ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

УДК 159.955.2 :

[005.336.2+347.163]

БАЙДАРОВА О.О.

к. психол. н., асистент кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

КЛИКОВА П.І.

студентка магістратури кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

У статті обґрунтовано необхідність визначення поняття «компетентність прийомних батьків і батьків-вихователів в опіці над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування». На основі аналізу існуючих науково-теоретичних підходів до розгляду питання компетентності батьків у «професійно-замісній» сім'ї та результатів емпіричного дослідження розкрито загальний зміст досліджуваного явища та запропоноване відповідне визначення поняття.

Ключові слова: *батьківська компетентність, компетентність прийомних батьків та батьків-вихователів, підготовка прийомних батьків та батьків вихователів.*

ПОНЯТИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРИЕМНЫХ РОДИТЕЛЕЙ И РОДИТЕЛЕЙ-ВОСПИТАТЕЛЕЙ В ОПЕКЕ НАД ДЕТЬМИ-СИРОТАМИ И ДЕТЬМИ, ЛИШЕННЫМИ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ

В статье обоснована необходимость определения понятия «компетентность замещающих родителей в опеке над детьми-сиротами и детьми, лишеными родительской опеки». На основе анализа существующих научно-теоретических подходов к рассмотрению вопроса компетентности родителей в профессионально-замещающей семье и результатов эмпирического исследования раскрыто общее содержание исследуемого явления и предложено соответствующее определение.

Ключевые слова: *родительская компетентность, компетентность замещающих родителей, подготовка замещающих родителей.*

Розвиток прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в Україні породжує актуальність вдосконалення підготовки осіб, які виявили бажання взяти дитину під опіку. Тут постає питання, по-перше, підготовки потенційних прийомних батьків та батьків-вихователів, по-друге, підтримки вже створених прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу шляхом підвищення батьківської компетентності, зокрема, щодо вирішення проблем, які виникають у процесі функціонування сім'ї.

В. Н. Ослон визначає, що більшість проблем виникають на етапі адаптації дитини до умов нової сім'ї. Велике значення має проблема стану прийомних батьків, адже, за даними дослідниці, часто має місце недовіра до себе як батьків, потреба постійно доводити свою любов та турботу, страх виявитися поганими батьками, що призводить до гіперпротекції [4]. А. С. Співаковська говорить про неадекватність батьківських позицій у прийомних сім'ях, особливо, через страх «неблагополучного генофонду» дитини, внаслідок чого з боку батьків проявляється домінування, підвищений контроль, підозріливість, неповне прийняття дитини [9].

Коли очікування батьків щодо дитини, яку взяли під опіку, не справджуються, конфлікти у сім'ї посилюються, або ж дитину взагалі повертають до спеціального закладу. Серед причин, які виділяють самі прийомні батьки, які повернули дітей-сиріт до дитячих установ: не подобається зовнішність, розвиток, поведінка дитини; багато проблем зі здоров'ям; погана спадковість (на думку самих прийомних батьків); прийомна дитина негативно впливає на рідних дітей; у сім'ї почалися серйозні конфлікти через прийомних дітей; невпевненість в особистій компетентності як прийомного батька/матері [4].

Очевидно, що більшість випадків повернення дітей до спеціальних закладів обумовлена неготовністю прийомних батьків до труднощів, пов'язаних із поведінкою прийомної дитини, та/або браком знань і навичок, щоб координувати поведінку дитини та сприяти її розвитку. Отже, подібним конфліктам можна зарадити, формуючи у прийомних батьків відповідну компетентність.

Спеціальна підготовка прийомних батьків допоможе істотно підвищити ефективність соціальної адаптації дітей-сиріт, сформувати готовність сторін до зміни колишнього устрою життя, норм і правил поведінки; скоректувати рівень взаємних чекань; понизити почуття страху, невпевненості, тривожності, безпорадності прийомних батьків; захистити дітей від проявів авторитаризму й жорстокого поводження в прийомній сім'ї [2].

Питання підготовки прийомних батьків до опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, постало в Україні на початку 2000-х років.

З 2004 року в Україні почалась активна діяльність із адаптації та апробації розробленої в США моделі PRIDE (Parent Resource for Information Development Education). Основною метою української версії тренінгового курсу

PRIDE є формування свідомого рішення учасників тренінгу щодо виховання прийомної дитини [11]. У липні 2007 року Міністерство сім'ї, молоді та спорту України затвердило програму ПРАЙД «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі».

У квітні того ж 2007 року було затверджено вперше в Україні «Програму підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів», яку з часом було доопрацьовано та розроблено нову редакцію «Програми навчання для прийомних батьків та батьків-вихователів з метою підвищення їх виховного потенціалу» [8].

В той же час зауважується, що вирішення завдання спеціальної підготовки прийомних батьків не може бути сконцентроване лише в практичній площині, воно вимагає нових підходів до науково-теоретичного забезпечення процесу підготовки кандидатів у прийомні батьки, а також батьків, які вже створили прийомні сім'ї, але, наштотуючись на труднощі у вихованні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відчувають нестачу певних знань або досвіду [2]. Також результати аналізу наукових досліджень і психологічної практики висвітили наявність суперечностей між: зростаючими потребами сучасного суспільства в компетентному батьківстві та недостатньою науковою розробленістю теоретичних і науково-методичних основ розвитку батьківської компетентності [5].

Для побудови обґрунтованих програм з підвищення компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів потрібно визначити зміст такої компетентності, а для початку, сформулювати саме поняття «компетентність прийомних батьків та батьків вихователів в опіці над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування». Цьому завданню й присвячена дана стаття.

У вітчизняній літературі компетентність визначена як: певний психічний стан, що дозволяє діяти самостійно та відповідально; здібність і вміння виконувати певні трудові функції; наявність спеціальної освіти, широкої загальної та спеціальної ерудиції, постійне підвищення своєї професійної підготовки; професійна підготовленість і здатність суб'єкта праці до виконання завдань й обов'язків повсякденної діяльності; потенціальна готовність розв'язувати завдання «зі знанням справи». Компетентність можна визначити як рівень досягнень індивіда у сфері певної компетенції [3].

У наукову літературу увійшло поняття «батьківська компетентність».

Визначено, що сімейне виховання, основою якого є компетентне ставлення подружжя до батьківської ролі, суттєво впливає на психічне здоров'я подальших поколінь. Психологічний клімат у родині, рівень психолого-педагогічної компетентності батьків впливають на емоційний стан та обумовлюють процес розвитку дитини на кожному віковому етапі [5].

Згідно із системним підходом, батьківська компетентність є системним явищем, що входить до структури батьківства, яке є підсистемою в системі сім'ї (В. Шадріков). З позиції особистісного підходу батьківська компетентність є інтегративною особистісною характеристикою батька або матері, яка ґрунтується на особистісній зрілості і батьківському потенціалі (А. Співаковська, Р. Овчарова). Згідно з діяльнісним підходом, формування батьківської компетентності є можливим за умови спеціально організованої діяльності, яка містить: усвідомлення потреби в розвитку батьківської компетентності, формування мотиву, способи здійснення діяльності, її планування та дії з виконання (Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн). За В. Гузєєвим, компетентність може бути виявлено лише в діяльності, і вона є динамічною характеристикою особистості (може постійно вдосконалюватись, розвиватись) [6].

У рамках реалізації проекту «Ресурсний центр супроводу сімей з дітьми з синдромом Дауна раннього віку, які проживають на території м.Новосибірськ і Новосибірської області» (Росія, 2009-2010 рр.), у співпраці із Фондом підтримки дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації, Міською громадською організацією інвалідів «Спільнота «Даун Синдром» було проведено роботу з розвитку батьківської компетентності. Відповідно, було сформоване поняття батьківської компетентності, а саме: батьківська компетентність – це здатність батька чи матері розуміти і приймати індивідуальні та вікові особливості дитини, враховувати особливості її здоров'я, задовольняти її базові психологічні потреби. Визначені види батьківської компетентності: 1) педагогічна (знання й використання методів виховного впливу, що сприяють формуванню особистості дитини); 2) психологічна (розуміння вікових та індивідуальних особливостей дитини, вміння будувати взаємовідносини з дитиною, враховуючи базові психологічні потреби); 3) з питань здоров'я дитини (уважність до фізичного (соматичного) здоров'я дитини); 4) соціальна (здатність інтегрувати сім'ю у соціум); 5) правова (знання основних прав дитини та батьків, орієнтація в законодавстві з питань сім'ї, вміння застосовувати норми законодавства на практиці) [1].

Прийомні батьки та батьки-вихователі поєднують у собі дві позиції: батьківську та професійну. К. В. Ігнатенко зазначає, що, з одного боку, прийомні батьки виконують батьківську функцію по відношенню до дитини, не має значення, на який термін розміщена вона в сім'ю. Як батьки, вони люблять дитину, відчувають до неї прихильність. З іншого боку, прийомні батьки повинні бути професіоналами, готовими до виконання своїх професійних функцій. Тому компетентність прийомних батьків варто розглядати як професійну, адже наявність відповідного рівня професійної компетентності прийомних батьків є елементом їх готовності до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [3].

Компетентність, що ґрунтується на теоретичній і практичній готовності, містить дві складові. У структурі професійної готовності виділяється два компоненти: особистісний та діяльнісний. Особистісний компонент пов'язується з формуванням й розвитком відношення особистості до процесу діяльності, до об'єктів і суб'єктів діяльності, до результатів та до себе як суб'єкта діяльності. Діяльнісний компонент включає знання, уміння та навички, які необхідні для професійного виконання тієї чи іншої справи [3].

Такі особистісний та діяльнісний компоненти певною мірою враховуються у рекомендаціях про включення до єдиного банку даних потенційних опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів. У коротких відомостях про кандидатів, на основі проведеного тренінгу з підготовки у прийомні батьки та батьки-вихователі, враховуються емоційні прояви кандидатів (тобто, ставлення до обговорюваних питань, потенційної ролі опікуна, а також емоційні якості кандидатів), їх особистісні характеристики. Враховується і володіння знаннями, уміннями, навичками щодо: 1) вікових криз, характеристик вікових етапів дітей; 2) розуміння щодо особливих потреб дітей та володіння навичками щодо їх задоволення; 3) орієнтація в медичних, фізичних та поведінкових чинниках занедбаності дітей [7].

Зазначені параметри, певним чином, становлять розуміння компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів на етапі їхньої підготовки до прийняття дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, у сім'ю. Існують й інші описи структури та змісту компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів.

Серед наявних підходів до розгляду особливостей підготовки прийомних батьків та батьків-вихователів, а також функціонування прийомних сімей, їх компетентність визначають

через педагогічний зміст (Н. А. Хрусталькова) і через готовність до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (К. В. Ігнатенко). Розглядаючи компетентність батьків у «професійно-замісній» сім'ї, Н. А. Хрусталькова визначає її як педагогічну компетентність, що є комплексом професійних знань, умінь, навиків, способів та прийомів педагогічної діяльності, спрямованої на виховання дітей-сиріт, а також готовність до застосування цього комплексу та професійно важливих особистісних якостей, необхідних для виховання дітей-сиріт [10]. К. В. Ігнатенко розглядає компетентність прийомних батьків та батьків-вихователів через їхню готовність до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та визначає, що структура готовності прийомних батьків до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, включає такі компоненти: мотиваційно-ціннісний (мета створення прийомної сім'ї, очікування, морально-етичні якості особистості), інформаційно-змістовний (знання про особливості процесу прийняття та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування), організаційно-діяльнісний (наявність відповідних умінь) [3].

З метою формування поняття компетентності прийомних батьків і батьків-вихователів в опіці над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, ми провели пілотажне емпіричне дослідження уявлень про таку компетентність серед фахівців, які працюють із прийомними сім'ями та дитячими будинками сімейного типу. Вибірку склали 25 фахівців Служб у справах дітей дев'яти областей України (Житомирської, Київської, Луганської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької), серед яких: начальники Служби у справах дітей, голови сектору опіки і піклування, головні спеціалісти сектору опіки і піклування. Метод дослідження – фокусоване групове інтерв'ювання.

Визначаючи зміст компетентності прийомних батьків і батьків-вихователів, опитувані зазначали, що вона включає у себе два види компетентності: батьківську та професійну. Оцінюючи наявний стан підготовки кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі, опитані фахівці зазначили, що вона проходить дуже швидко і не формує у кандидатів професійності в опіці над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. З огляду на це, вони очікують від прийомних батьків та батьків-вихователів наступного: знань вікових особливостей; розуміння сфери відповідаль-

ності; здатності приймати управлінські рішення щодо часу на уроки, організації позаурочного часу; правової свідомості, – тобто таких характеристик, які максимально наближені все ж до батьківської компетентності.

Розглядаючи специфіку компетентності батьківства щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, опитувані визначили, що мають враховуватись особливості попереднього досвіду таких дітей. А саме, батьки, які виявили бажання взяти прийняти у сім'ю дитину, мають бути готовими до:

1) особистісних проявів дитини. Труднощі можуть виникати: на етапі входження дитини у сім'ю; через несформованість базових життєвих навиків у дитини; через зіткнення нормативних систем; у зв'язку з проблемами зі здоров'ям, які не було виявлено на попередніх етапах; через педагогічну занедбаність дитини; через труднощі проживання вікових криз;

2) проявів травматизації, що можуть проявлятися таким чином: поява або загострення психопатичних чи акцентуаційних проявів; реакції протесту (зокрема, самопошкодження, втечі); моделі поведінки, які сформувались при попередніх умовах і проявляються за ситуацій, що нагадують попередні; симптоми порушення прихильності; сексуалізована поведінка;

3) необхідності компенсації (створення простору і відносин з дитиною, які були б превентивними щодо негативних проявів травматизації, недопущення повторення попередніх ситуацій та вторинної травматизації);

4) суперечності позицій «батьківство – робота».

Таким чином, на основі аналізу наявних науково-теоретичних підходів до розуміння компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів і результатів попереднього емпіричного дослідження, робимо висновок, що прийомні батьки та батьки-вихователі займають позицію, яка поєднує батьківство та професіоналізм: відповідно, компетентність прийомних батьків і батьків-вихователів поєднує батьківську та професійну компетентності. Професійна компетентність батьків має охоплювати розуміння особливостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та виражатися у відповідному ставленні до прийняття дитини в сім'ю, наявності відповідних знань, умінь та навичок щодо проживання із такою дитиною. Відтак, компетентність прийомних батьків та батьків-вихователів в опіці над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклуван-

ня може бути визначена як розуміння батьками своєї позиції щодо дитини, а також як комплекс знань, умінь і навичок, що спрямовані на подолання наслідків пережитих дитиною травм, забезпечення створення реабілітаційного середовища та профілактику вторинної травматизації дитини.

Перспективами подальшого дослідження проблеми компетентності прийомних батьків та батьків-вихователів в опіці над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вважаємо уточнення змісту і визначення структури такої компетентності.

Література

1. Века Л. М. Развитие родительской компетентности в рамках Ресурсного центра [Електронний ресурс] / Л. М. Века // Ресурсный центр как форма организации помощи семьям с детьми с ограниченными возможностями здоровья. Часть I. – С. 21–27. – Режим доступа : <http://www.downsyndrome.ru>
2. Ігнатенко К. В. Сутнісні характеристики поняття «підготовка прийомних батьків» / К. В. Ігнатенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2011. – Вип. №20, ч. 5. – С. 99–108.
3. Ігнатенко К. В. Сутність та структура готовності прийомних батьків до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс] / К. В. Ігнатенко // Науковий вісник Донбасу. – 2010. – Вип. № 4. – Режим доступу : <http://nvd.luguniv.edu.ua>
4. Лук'яненко Н. М. Соціально-психологічні проблеми функціонування прийомних сімей / Н. М. Лук'яненко // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Психологічні науки. – Т. 2, Вип. 8. – 2012. – С. 171–175.
5. Нагула О. Л. Батьківська компетентність як чинник психічного розвитку дитини [Електронний ресурс] / Олена Леонідівна Нагула // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України / гол. ред. О. В. Діденко. – 2012. – Вип. 5. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>
6. Нагула О. Л. Психологічні особливості батьківської компетентності молодого подружжя / Олена Леонідівна Нагула // Вісник Інституту розвитку дитини : зб. наук. пр. – К. : [б. в.], 2012. – Вип. 164. – № 24. – Ч. VIII. – С. 169–176.
7. Питання підготовки Рекомендацій про включення до єдиного банку даних потенційних опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів. Лист ДСССДМ від 4.11.2009 N 01/1584.
8. Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів : навчально-методичний посібник / [Бондаренко Т. В., Гришко А. А., Журавель Т. В., Зверева І. Д. та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверевої. – К. : Версо 04, 2011. – 672 с.
9. Спиваковская А. С. Психологическая помощь семьям, взявшим на воспитание детей из государственных учреждений /

А. С. Спиваковаковская // Лишенные родительского попечительства : хрестоматия. – М., 1991. – С. 127–132.

10. Хрусталькова Н. А. Педагогическая компетентность у родителей в профессионально–замещающей семье : содержание, структура, критерии и уровни сформированности / Н. А. Хрусталькова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. Пензенский государственный университет. — 2008. – № 3 (7). – С. 108–115.
11. Ченбай І. В. Характеристика програми «Прайд» та особливості її адаптації в Україні / І. В. Ченбай // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Пед. науки. – 2010. – Вип. 183, ч. 3. – С. 115–119.

The article justifies why it is important to determine the definition “foster parents’ competence in caring orphans and children deprived of parental care”. The authors review various definitions of “parental competence” and “competence of foster parents” and stress on their link with pre-service training for foster parents. In the article authors describe results of the pilot empirical research about what is the foster parents’ competence in caring orphans and children deprived of parental care. Such definition and its general content is proposed basing on analyze of scientific and theoretical approaches that regard competence of foster parents and basing on results of empirical research.

Key words: parental competence, competence of foster parents, foster care pre-service